

УДК 340.15(477)«1692»:341.241.2

Н. Єфремова,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

УКРАЇНО-КРИМСЬКА УГОДА 1692 РОКУ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ВЕКТОР РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Звертаючись до історіографії питання, доцільно зазначити, що в ретроспективному аспекті вивчення державотворчих процесів Мазепинської доби почали займатись ще в Російській імперії. Серед дослідників, які вивчали зазначений період, можна згадати С. Величка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Яворницького та багатьох інших. Разом із тим у працях згаданих діячів не знайшло належного висвітлення питання характеристики україно-кримських відносин наприкінці XVII ст. У XX ст. цю прогалину намагався заповнити видатний український учений Олександр Оглоблін (1899–1992 рр.). Його дослідження спиралися на фонди московських, київських та інших архівів СРСР та інших країн [1].

Професор О. Оглоблін одним із перших увів у науковий обіг історико-правової науки договір Петра Іваненка з Кримом і здійснив низку важливих розвідок україно-кримських стосунків в умовах пошуків в Україні-Гетьманщині оптимального для неї варіанта політичного протекторату. Отже, праці вченого «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом (1927 р.)», «Мазепа і повстання Петрика Іваненка» (1929 р.), «Ескізи з історії повстання Петрика» (1929 р.), «Нові матеріали щодо повстання Петра Іваненка (Петрика)» (1948 р.) стали важливим внеском до вивчення проблем українського державотворення. Однак останнім часом до питання україно-кримських стосунків кінця XVII ст. звертаються лише поодинокі дослідники, надаючи перевагу вивченню україно-європейського напрямку.

На нашу думку, україно-кримський та україно-турецький вектор розвитку міждержавних стосунків сьогодні є важливим питанням в історико-правовій науці й потребує більшої уваги особливо в контексті вивчення процесів українського державотворення та історичних основ конституціоналізму.

Отже, метою статті є системний аналіз причин укладення й самої угоди Івана Петрика з Кримом 1692 р. як альтернативного вектора розвитку української державності в умовах важкого пошуку українською елітою оптимального політичного проекту збереження української автономії та його правового закріплення.

Як відомо, основними складовими історичних основ конституціоналізму є передумови, витоки, основні етапи, тенденції, напрями й форми, результати й досягнення становлення та розвитку українського конституціоналізму. Ідеологічні основи конституціоналізму становить система правових ідей, поглядів, понять, теорій, заснованих на певних наукових і політичних знаннях та уявленнях, яка має на меті вплив на формування й розвиток правової, політичної та моральної культури.

Витоки українського конституціоналізму потрібно шукати в історії розвитку конституційно-правових доктрин, які з'являлись на українських землях у XVI – першій половині XVIII ст., а також в історії боротьби української еліти за свої права. Процеси виникнення та подальшої трансформації цих доктрин, як і доля української державності, ніколи не були простими. Головна проблема

тут пов'язана з тим, що українські землі тривалий час знаходились під владою різних держав. У свою чергу, це впливало на процес формування політико-правових поглядів українців і їхню політичну боротьбу.

Звертаючись до вивчення особливостей відродження української державності в середині XVII ст., доцільно нагадати, що однією з причин активізації пошуків нової державної моделі в Україні стала Визвольна війна 1648–1657 рр. та подальша боротьба українського народу за свої права.

Богдан Хмельницький, порвавши зв'язки з Річчю Посполитою, уклав у 1654 р. угоду з московським царем Олексієм Михайловичем Романовим, яка не виправдала очікувань гетьмана. Відносини між Московською державою та Україною почали розвиватись непросто. Окремі рішення московського царя мали відверто зрадницький характер щодо України. Отже, оцінюючи наслідки російсько-польської політики 1655–1656 рр. у сукупності із загостренням внутрішніх конфліктів в Україні-Гетьманщині, Б. Хмельницький був змушений шукати нових союзників. Зраджений царем, він обрав політику зближення зі шведським королем.

Варто зазначити, що в історико-правовій науці існує припущення, що приблизно в той самий час гетьман продовжував розвивати ідею перетворення України-Гетьманщини на Велике князівство Руське [2, с. 96]. Воно ґрунтується на тому факті, що під кінець життя Б. Хмельницький висловлював думки про те, що Україна повинна стати незалежним князівством, яке б складалось із двох воеводств – Київського та Чернігівського, з урядуванням на зразок Литовського, але з гетьманом на чолі. При цьому гетьманська влада передбачалась ним спадковою.

Після смерті гетьмана ідея пошуку нового союзника активно розвивалась, часто змінюючи свій напрям. Частина членів генеральної козацької старшини стояла на автономістських позиціях, бажаючи мати справу з «керованим» поль-

ським королем, аніж із московським царем із його необмеженою владою. Дехто з українських політиків у той час почав схилитися до ідеї федеративного зв'язку з Польщею, в якому Україна мала б повну внутрішню самостійність [3, с. 84]. Провідниками цієї ідеї стали Іван Виговський, Юрій Немирич і Павло Тетеря.

Але одночасно з такими поглядами з'явилась ідея, вироблена українськими протестантами-аріанами, про доцільність створення українською шляхтою «Руського князівства», чи «Великого князівства Руського» поза межами литовсько-польської держави. Так, наприклад, добре відомим є політичний проект І. Мазепи, П. Орлика та ін. представників козацької старшини щодо укладення україно-шведської угоди про протекторат. Але, як показала практика, цей напрям був не єдиним.

Досліджуючи український ранньомодерний конституціоналізм, потрібно зазначити, що це явище можна вважати складовою частиною більш широкого процесу модернізації, ознаки якого спостерігались у межах Європи в період пізнього Середньовіччя. Прийнято вважати, що модернізаційні зміни на українських землях виявилися з кінця XVI ст. в поступовій економічній інтеграції до капіталістичного господарства та в інтелектуальному пробудженні до й після Берестейської унії 1596 р. Однак процес модернізації на сході Європи гальмувався через низку суттєвих обставин, таких як повільна централізація держави, слабка урбанізація, домінування в політичному житті інституту нобілітету тощо [4, с. 5–34]. У Речі Посполитій цими факторами було зумовлене скоріше інтенсивне формування станів, ніж розвиток централізованої держави. Такі тенденції проявились і в Україні-Гетьманщині, де новостворена еліта – козацька старшина – почала домінувати над процесом оформлення державних інституцій.

В українських політичних проектах із середини XVII ст. чітко простежуються спроби затвердити на правовому рівні статус української еліти й української

держави. Через реалії політичного та економічного стану України-Гетьманщини другої половини XVII ст. центральне місце в політиці українських урядів відводилось ідеї протекторату. Такий статус захищав би Україну-Гетьманщину на політичній арені Центральної й Східної Європи, в обмін на що еліта мала виконувати низку зобов'язань перед лордом-протектором.

На жаль, вирішенню політичної кризи в Україні-Гетьманщині не сприяла й зовнішньополітична ситуація. Наприкінці XVII ст. великі держави Центрально-Східної Європи, а саме: Шведське королівство, Московська держава, Річ Посполита та Османська імперія – прагнули кардинально змінити співвідношення сил на свою користь. Поміж такими сильними країнами роль таких автономних державних утворень, як Україна, Молдавія, Лівонія й навіть Кримське ханство, на перший погляд була незначною. Однак саме за владу над такими автономіями змагалися названі держави. Ця боротьба розгорталась на фоні політичної кризи в центральній Європі, що відобразилась у боротьбі між шляхетсько-республіканськими й абсолютистсько-монархічними політичними силами та ідеями. У цьому протистоянні зусилля прихильників конституціоналізму стали альтернативним, але малопомітним варіантом [5, с. 300].

Гетьманщина в час цієї кризи була важливим об'єктом політичних змагань своїх сусідів. Її еліта намагалась виробити власний державницький проект, не маючи, на жаль, єдиного погляду на це питання. За таких обставин ідея визволення України від усякого чужого панування ставала все більше популярною. Сприятливі умови для об'єднання Правобережжя та Лівобережжя в єдину гетьманську державу з'явилися за часи правління І. Мазепи, який був прихильником сильної гетьманської влади без суттєвих обмежень. Це можна побачити на прикладі ставлення гетьмана до козацької опозиції, яка намагалась захистити свої інтереси.

Також доцільно зазначити, що невдача кримських походів лише загострювала напруженість ситуації в Гетьманщині. Отже, війна проти Туреччини і Криму неминуче сприяла б активізації опозиції проти інтересів Московської держави та гетьмана І. Мазепи. Оформлення українського нобілітету, зміцнення політичних та економічних прав старшинської аристократії вимагали від гетьмана більш гнучкої політики, але економічне становище рядового козацтва, українського купецтва й селянства стрімко погіршувалось.

Коломацький заколот 1687 р. не розв'язав цієї ситуації, отже, антигетьманська старшинська боротьба на чолі з Самойловичами та їхніми прихильниками, з одного боку, і зубожіння більшості українського населення – з іншого, тільки посилювались. Скориставшись посиленням опозиційних настроїв у Гетьманщині, опозиція І. Мазепи провадила зносини з Кримом, одночасно інтригуючи проти гетьмана як у Москві, так і в Україні. Велике значення в цих суперечках мали зовнішньополітичні події, а саме війна з Туреччиною та Кримом.

За таких обставин з'явилась ідея про зміну Гетьманщиною протекторату з московського на кримський. Професор О. Оглоблін уважав, що ця ідея виникла в осередку козацької старшини Полтавського полку, але точної інформації із цього питання ще не знайдено. Достовірно відомо, що 18 травня 1692 р. Петро Іванович Іваненко (Петрик) звернувся до Війська Запорізького з промовою із закликом про «одобраня от московское власти милое отчизни своею Украины» [6, с. 184].

Петро Іванович Іваненко був родом із Полтавського полку. Він мав гарну освіту, служив у Генеральній військовій канцелярії та був добре обізнаний з історією й тогочасним станом України та політикою українського уряду [6, с. 183]. Імовірно, він уважав, що союз із Кримом був би важливою гарантією державної самостійності України-Гетьманщини, тому прагнув скласти угоду з Кримським ханством, щоб за

його допомогою визволити Україну з-під московської влади та запобігти польській загрози.

Двостороння угода (трактат) із Кримом була укладена 26 травня 1692 року [7] від імені «Княжства Киевского и Черниговского со [всем] Войскомъ Запорожскимъ і народом Малоросійскимъ» на засадах рівності й обопільності зобов'язань. Про угоду ми можемо знайти згадку й у Літописі С. Величка [8, с. 393].

Трактат складається з короткого вступу й 16 пунктів. Низка пунктів присвячена політичним взаєминам обох держав, якими передбачалось створення оборонного союзу. Кримська держава зобов'язувалась захищати Україну «от поляковъ и от Москвы и от [всех неприятелей] оборонять [всегда]». Зі свого боку, «княжество Малоросійское» мусило захищати Кримську державу. Ця допомога передбачалась без нагороди, окрім походів узимку. Усі непорозуміння між Україною й Кримом мали поладжуватися дружнім шляхом.

Застережено було обопільне вирішення й відшкодування претензій мешканців обох держав (п. VIII). Був установлений порядок дипломатичних зносин (через послів і гінців) (п. п. XIII, XV). Певну увагу було приділено економічним взаєминам обох держав, проголошено обопільне право вільного торгу на загальних підставах.

Отже, підтримуючи ідею оформлення державної території України у вигляді князівства «Малоросійського», Петрик фактично змінив політико-географічний вектор у виборі протекторату з Московського на Кримсько-турецький. Питання про те, чи відповідав цей документ національно-державним інтересам України та всього українського народу, залишається дискусійним. Але влітку 1692 р. Запоріжжя приєдналося до угоди Петрика з Кримом і незабаром з'ясувалося, що Січ відмовляється надати Петрику військову допомогу. Однак, на відміну від знатних товаришів, рядове запорозьке козацтво переважно підтримувало Петрика. Частково це поясню-

валось змістом політичної програми Петрика. Він закликав «різати українську шляхту, що трималася царя», забирати в неї майно на користь бідних козаків [6, с. 188].

Невдача першого ж походу Петрика вирішила долю всієї справи. Народні маси, які побачили, чого варта татарська «допомога», швидко відступилися від повстанців. Однак цінність цього проекту полягає в тому, що в ньому на 18 років раніше за «Бендерські конституції» П. Орлика в Україні знов відстоювали ідею створення незалежної держави, випробовуючи на практиці «право народу на опір тирану». Тому, аналізуючи політико-правові напрацювання в осередку української козацької еліти зазначеного періоду, варто відзначити, що європейські вчення «тираноборців» і споріднені з ним концепції природного права, уявлення про договірний характер походження держави, корисність обмеження абсолютної влади правителя були не просто відомими в інтелектуальному середовищі України-Гетьманщини. Їх використовували у внутрішній і зовнішній політичній боротьбі української еліти, що, у свою чергу, сприяло накопиченню її державотворчого досвіду.

На увагу заслуговує й той факт, що на рубежі XVII–XVIII ст. у центральній-європейському регіоні було написано проекти суспільно-політичних устроїв і відносин із новими протекторами у Лівонії (1699 р.) та в Угорщині (1707 р.). Обидва документи базувалися на ідеях “*pacta conventa*” [9, р. 30].

Подібні ідеї та уявлення про суспільно-політичне життя свідчили про поступове підвищення рівня правової думки до рівня створення основного закону як компромісного варіанта між українською елітою та гетьманом і між українським народом і державою. Отже, низка політико-правових проектів, що з'явилися в Україні-Гетьманщині в другій половині XVII ст. – на початку XVIII ст., засвідчили гостру боротьбу в українському суспільстві проти політики абсолютизму.

Загалом же в гострих протистояннях між шляхетсько-республіканськими й

абсолютистсько-монархічними політичними силами та ідеями в Центральній Європі кінця XVII ст. – початку XVIII ст. посилювалася нова політична сила, яка базувалася на ідеях конституціоналізму. Позначилася вона й в Україні-Гетьманщині, де зміни в інтелектуальному житті українського суспільства та збіг обставин у 1709–1710 рр. призвели до того, що на східній периферії Європейської цивілізації з'явився такий документ, як Пакти й конституції законів та вольностей війська Запорозького, затверджені в 1710 р. в Бендерах, який став перехідним від традиційних «пактів-домовленостей» між монархом і станами (першою елітою) до конституцій нового часу.

*Додаток
Договір Петра Іваненка (Петрика)
з Кримом 1692 р.*

Понеже по воли і милости [Господа Бога всемогущего], в [Троице Святой] хвалимаго, съ [ясне] велможнымъ ханомъ его милостію і [всем] Государствомъ Крымскимъ [Выделенное] Княжество Киевское и Черньниговское і [все] Войско Запорожское Городовое пришло до такого миру и [вечного братства, котораго от [давних лет] жители малоросійскіе желали, того ради тотъ [вечной святом] покои на таких утвержденныхъ есть статьяхъ, которые ниже изображены суть.

Княжество Киевское и Черниговское со [всем] Войскомъ Запорожскимъ і народом Малоросійскимъ [имеет] быть [выделено] при всяких своихъ волностяхъ.

II

Ясне велможный ханъ его [милость и Государство] Крымское со [всеми] ордами Крымскими и [Белгородскими] и со [всем] Великимъ і Малым Нагаемъ [имеет Княжество] Киевское и Черниговское і [все] Войско Запорожское Городовое и весь Малоросійски народъ от поляковъ и от Москвы ч от [всех неприятелей] оборонять [всегда]; такъжъ Войско Запорожское Городовое и [всего] Малоросійскаго Княжества силами Государство

Крымское, [Белгород со всеми принадлежностями] от поляковъ и от Москвы и от [всех неприятелей всегда имеет] и повинны будутъ оборонять один другихъ имянно орды с Войскомъ Запорожскимъ от [всех неприятелей] боронитися и [воплечь] стоять вечными времяны повинны будутъ; а за то ни Государство Крымское Войску Запорожскому, ни Войско Запорожское ордамъ никакой платы чинить [не имеют], но естли в данные [места], а зимняго времяни прилучитца войскамъ крымскимъ итить на оборону от какова неприятеля Княжеству Малоросійскому или малоросійское войско поидуть на оборону [Государства] Крымскаго, и [тем] войскамъ и лошедямъ повиненъ быть харчъ и опочивъ пристойной і [надлежащий].

III

[Ныне] на первой часъ для отобранія от московской власти Малоросійской Украины [ясно] велможный ханъ его милость и [все Государство Крымское имеет] дать Запорожскому Войску снабдь Орды.

IV

Когда дасть [Господь Бег всемогущий] Войску Запорожскому испод ига московскаго выбитца, тогда [имеют] быти два полка Ахтырской и Сумской со [всеми принадлежностями] своими под владешемъ Государства Малоросійскаго оставать, а Ханковской и Рыбинской два полка со [всеми принадлежностями] переведены на Чигиринъскую Днепра сторону, а [места оные и сѣла имеют] быть пусты; такъ же в слободахъ и на иных [местах не имеют] татары брать в неволю малоросійской породы, а естли взято, то чтобъ возвратить.

V

Чигиринская сторона со [всеми] городами [имет] быть под [владением] Княжства Малоросійскаго і Войска Запорожскаго, пока Хмельницкой завоевалъ с ордами от поляковъ.

VI

Войску Запорожскому и Городовому и [всему] народу Малоросійскому Княжства [Выделенного] Киевскаго и Черниговскаго

чтобъ было волно добыватца на рыбной і на звериной [ловле] и на соли [безо] всякой дачи в [Днепре] реке вверху и внизу и во [всех реках] и речкахъ по обоимъ сторонамъ Днепра [лежащим], а на [тех] дабычахъ за ведомом Войска Запорожскаго и Государства Крымскаго і за листами [обращатся] будутъ люди на какихъ ні есть [местах].

VIII

Княжству [Выделенному] Киевскому и Черниговскому и всему Войску Запорожскому и Городовому и [всему] народу Малоросійскому, по обоимъ сторонамъ Днепра живущимъ і жить [имеющим], чтобъ орды Крымшѣ і [Белогородские] и вся мусулманская [вера], конная і пешая, ни воинскимъ, ни татарькеимъ образомъ, ни злымъ замысломъ, ни на [поле], ни убытка, также і от Княжства Малоросійскаго и ото [всего] Войска Запорожскаго и Городового Государству Крымскому, [Белому] городу, Ачакову и Казы Керменскимъ городкамъ і всей [вере] мусулманской, со всеми [принадлежностями], также на [поле и на воде, пешим] и конна войскимъ образомъ и никакимъ злымъ умысломъ никакова нималова убытку не [будет], а естли бы с стороны Княжства Малоросійскаго Государству Крымскому і [всей] мусулманской, или от Государства Крымскаго [стороне] Малоросійской [имело] быть, хотя на [поле], хотя на [воде], хотя тайно, хотя явнымъ образомъ какая препона і обида, и ізобижинымъ [людьми за свидетелством] пристоинымъ, по [святому праву імеет] быть с обоихъ сторонъ с нагородою убытковъ чинена [святая] управа.

Купцомъ Княжства Малоросійскаго, которые похотятъ за торговыми промыслами ходить в Крымъ или в [Белогородчину], и в которые ни есть государства Крымскаго города, чтобъ не было никакой обиды, а какая повинность по уставу той стороны от купцовъ [берѣтся] в той земли, то [имеет] братца і от малоросійскихъ купцов; также естли и Крымскаго Государства торговые люди придуть а Малоросійское Княжество в торговыхъ [промыслах] своихъ, то по

праву і уставу что [имеет] братца от своихъ купцовъ. то возметца и от чужеземскихъ; а шлях с обомъ сторонъ купцомъ рускимъ [имеет] быть в [Переволочень] на Казыкермень, а крымскимъ на Перевыолочну, а [инде где].

X

В какихъ ни есть надобьяхъ прошенія Войска Запорожскаго къ [ясно] велможному хану его милости і [всему] Государству Крымскому [будет донесено], чтобъ было принято і удоволствовано.

XI

Княжеству Малоросійскому і [всему] Войску Запорожскому какъ дасть [Господь Бог] волное [государство], чтобъ права [себе] природное и порядокъ., которой полюбитца, учинить волно.

XII

На [Самаре реке] городовъ никакихъ и деревень, ни строенія никакова, [кромѣ] монастыря самого законниковъ русскихъ, которые и прежь сего в томъ лесу жили, оставатца [имеет в целости], а [кромѣ] того монастыря, никакова города и строенія не будетъ.

XIII

На воли Княжства Малоросійскаго Киевскаго і Черниговскаго і [всего] Войска Запорожскаго, естли [ясно] велможный ханъ его милость і все Государство Крымское похочетъ [иметь] своего резидента, а Княжства Малоросійскаго будетъ резыдентъ в Крыму, и темъ резыдентомъ равна будетъ честь, нашемъ в Крыму, а крымскому на Русіи.

XIV

Естли [ясно] велможный ханъ его милость і [все] Государство Крымское похочетъ в какихъ надобьяхъ посылать своего знатнаго [человека] в Княжество жъ Малоросійское, или Малоросійское Княжество в какихъ надобьяхъ своего посла в Крымъ, то на подводах ли ездить [будет] или [нет], на воли обоихъ сторон, а честь [тем] посламъ чинится [имеет] равна.

XV

В малыхъ надобьяхъ листы переносены будутъ чрезъ гонца или чрезъ почтаря, которые повинны быть с стороны Государства Крымскаго в Казыкермене,

а с стороны [Государства] Малоросійскаго в Переволожне.

XVI

Естли дасть [Господь Бог] после войны с Москвою или с Польшею чинить покой, и то чтобъ [делалось] вопче Государства Крымскаго і Малоросійскаго Княжства по совету с пожиткомъ общаго добра обоихъ сторонъ Государства Крымскаго и [Государства] Малоросійскаго народа.

І на техъ статьяхъ, которые выше должны, я Кемень мурза, ей Казыкерменской на [роте], от меня данной, і на [святом] евангеліи чиню мою [Господу Богу] Единому и [всем святым] присягу, что ни одна статья ни в малой [вещи] вечными времяны не [имеет] быти нарушена, ей ей такъ [мне Господи Боже] помози, а естли бы [тех статей] не держали и в [алешей] вещи нарушили, то [Господь Бог] на дшех и на [теле] і на [замыслах] накажетъ.

Внизу печать татарская, и в той печати написано имя ево Кеманово.

Подано за: Студії з Криму. I–IX / редактор А. Кримський. – К., 1930. – С. 60–63.

Ключові слова: Україно-Кримська угода 1692 р., князівство Малоросійське та його політико-правовий статус, зміна протекторату, державний суверенітет, історичні основи конституціоналізму.

Статтю присвячено характеристиці маловідомого в історико-правовій науці документа – Україно-Кримської угоди 1692 р. – в контексті вивчення історії українського державотворення і гносеологічних витоків українського конституціоналізму.

Статья посвящена характеристике малоизвестного в историко-правовой науке документа – Украинско-Крымского договора 1692 г. – в контексте изучения украинского государственного строительства и

гносеологических истоков украинского конституционализма.

The article is devoted to the little-known document in the historical and legal science – Ukrainian-Crimean agreement of 1692 in the context of the study of the formation of the Ukrainian state and gnosiological origins of Ukrainian constitutionalism.

Література

1. Винар Л. Видатний дослідник Мазепинської доби / Л. Винар, А. Атаманенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : Izbornik.litopys.org.ua/coss3/oh103.htm.

2. Шевчук В. Козацька Держава / В. Шевчук. – К. : АБРИС, 1995. – 392 с.

3. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал : [словник-довідник] / [О. Мироненко, Ю. Римаренко, І. Усенко, В. Чехович] ; за ред. О. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. – 559 с.

4. Gawlas S. Polska Kazimiera Wieliego a inne monarchie Europy Srodkowej – mozliwosci I granice modernizacji wladzy / S. Gawlas // *Modernizacja struktur wladzy w warunkach opyznienia. Europa Srodkowa i Wschodnia na przelomie sredniowiecza i czasow nowozytnych*, red. H. Dygo, S. Gawlas, H. Grala. – Warszawa, 1999. – S. 5–34.

5. Кононенко В. Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р. / В. Кононенко // *Україна в Центральній-Східній Європі* : зб. наук. пр. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 6. – С. 297–322.

6. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба : [монографія] / О. Оглоблін. – 2-ге видання, доповнене. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.

7. Адаптований текст договору // Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 741–744.

8. Величко Самуїл Васильевич. Летопись : в 2 т. / перевод с книжного украинского языка В.А. Шевчука ; отв. редактор А.В. Мышанич. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 2. – 1991. – 242 с.

9. Subtelny O. *Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715* / O. Subtelny. – Kingston and Montreal, 1986. – 270 p.